

ІВАН ГАВРИЛОВИЧ ШОВКОПЛЯС — ЛЮДИНА ПОКЛИКАННЯ

Із початку знайомства з Іваном Гавриловичем Шовкоплясом і до сьогодні я бачу в ньому не тільки видатного вченого, але насамперед людину гідну доброї пам'яті та шанування. Я бувала у нього вдома і знала його на роботі, бо працювала під його керівництвом. У пам'яті він залишився високим на зріст, міцної статури, білявим, блакитнооком, усміхненим, порядним, добрим, працелюбним — справжнім козаком із Полтавщини, який ніби зійшов зі сторінок «Вечорів на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя.

Я познайомилася з ним ще студенткою. Спочатку було знайомство і товаришування з його дружиною Ганною Михайлівною та їхньою донькою, ще дитиною Тетяною. Це було влітку 1961 р., коли ми працювали в археологічній експедиції у с. Верхній Салтів на Харківщині. Ганна Михайлівна розкопувала ґрунтовий Нетайлівський могильник у заплаві ріки, а я — катакомбний могильник на надзаплавній терасі. Хоча наші розкопки були на чималій відстані один від одного, була можливість затоваришувати. На той час я вчилася на кафедрі археології Київського університету і була добре підготовлена для самостійних розкопок завдяки участі у дослідженні Скалістинського могильника поблизу Бахчисарая у Криму. Він був розташований неподалік від мого дому, руйнувався кар'єром із видобутку вапняка і був моїм першим археологічним відкриттям. Користуючись законом про проведення археологічних робіт на місці будівництва, мені вдалося призупинити роботу кар'єра та зберегти могильник для розкопок. Тоді археологи вважали, що він належав до салтово-маяцької культури, тому я хотіла для порівняння матеріалів взяти участь у розкопках пам'ятника цієї культури. Такий еккурс у моє життя пояснює, чому саме я заприятелювала з подружжям Шовкоплясів, які цінували професіоналізм, чому в Археологічному музеї ІА НАНУ тоді невідомий у науці Скалістинський могильник і досі презентує середньовічний Крим.

Після експедиції Ганна Михайлівна запросила мене додому, де я познайомилася з Іваном Гавриловичем і Галею — старшою донькою, яка також була ще дитиною. Галинка була чорнява, кароока як і Ганна Михайлівна, а Тетянка — білява, блакитноока як Іван Гаврилович. На моє зауваження, як добре що одна донька схожа на тата, а інша на матір, мені спокійно відповіли, що у Галинки була інша мати. Родина Шовкоплясів була дружна, гостинна, дуже доброзив-

члива, весела, любила жарти, мала щире почуття гумору. Це була щаслива родина. У них я почувалася комфортно. Не відчувалося тиску, була свобода, хоча ми належали до різних поколінь і мали різний життєвий і археологічний досвід. У родині Шовкоплясів часто бував їхній давній друг Іван Григорович Підоплічко. Істотна вікова різниця не тільки зі мною, а й Шовкоплясів з Іваном Григоровичем не заважала такому товариству збиратися для гри в карти учотирьох, бо Таня та Галя були ще малі для таких розваг. Гра в бридж проходила дуже весело, галасливо. Здебільше сперечалося між собою подружжя Шовкоплясів.

Іван Григорович Підоплічко¹, хоча на той час працював заступником головного редактора УРЕ, та не був випадковою людиною в археології. Вчений ще у 1934–1941 та 1945–1947 роках працював на посаді старшого наукового співробітника в Інституті історії матеріальної культури АН УСРР, вивчаючи палеозоологію з палеолітичних пам'яток, і паралельно працював в Інституті зоології на посаді завідувача відділом палеозоології (ІА НБУВ, ф. 139, оп. 3, спр. 12, арк. 1). Тоді, ще за часи формування Інституту археології була закладена плідна співпраця українських археологів із ученими з природничих наук, що в майбутньому стало традицією, бо за браком фахівців таке сумісництво було прийнято. Згадаємо хоча б В. П. Петрова, який у 1941 р. працював одночасно в Інституті археології як завідувач відділом і в Інституті українського фольклору як директор. І. Г. Підоплічко вже до війни був відомим вченим, мав численні наукові праці.

Після війни Іван Григорович разом із Іваном Гавриловичем проводили археологічні розкопки й у співавторстві публікували результати своїх досліджень. Разом вони зробили реконструкцію пізньопалеолітичного житла з кісток мамонта, яка експонується в Центральному науково-природничому музеї НАН України. З наукового співавторства народилася їхня справжня багаторічна дружба.

Подружжя Шовкоплясів було не тільки дуже працююче, а й цінувало працю інших учених, цікавилася історією археології та людьми, котрі створюють науку. Яскравим прикладом цього було їхнє ставлення до Віктора Платоновича Петрова. Коли 5 листопада 1956 р. влада нарешті дала дозвіл Віктору Платоновичу повернутися з Москви до Києва, то на другий день по поверненню до Києва 1 грудня 1956 р. В. П. Петров написав заяву про початок виконання своїх службових обов'язків в ІА АН УРСР на ім'я директора ІА АН

¹Підоплічко І. Г. (1905–1975) — зоолог, палеонтолог, академік АН УРСР (1967), професор (1952), заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії УРСР.

УРСР С. М. Бібікова. На той час С. М. Бібіков ще мешкав у Ленінграді, а виконувачем обов'язків директора Інституту археології тоді був кандидат історичних наук І. Г. Шовкопляс. Саме Іван Гаврилович негайно написав резолюцію на заяві щодо призначення В. П. Петрова на посаду старшого наукового співробітника Інститут археології з 1 грудня 1956 р. Проте, юридичних підстав для такого призначення не було, бо, порушуючи існуючий закон, влада не повернула Вікторові Платоновичу після його демобілізації у повоєнний час ані наукового ступеню, ані наукового звання, ані посади. Прийшлося виправити цей наказ. У новому від 3 грудня 1956 р. за підписом І. Г. Шовкопляса В. П. Петрова було призначено на посаду лише виконувача обов'язків старшого наукового співробітника. Коли у 1969 р. святкували 50-річний ювілей Академії наук УРСР, то лише Іван Гаврилович і Ганна Михайлівна з букетом квітів, пляшкою шампанського й тортом прийшли привітати Віктора Платоновича з цім ювілеєм у нього вдома. Це дуже зворушило Віктора Платоновича, позаяк він залишався в Інституті одним із небагатьох, хто працював у новоствореній за гетьмана Павла Скоропадського Українській Академії Наук. Подружжя Шовкоплясів про це знали на противагу багатьом співробітникам Інституту, знали про внесок В. П. Петрова в українську гуманітарну науку, зокрема в археологію за довоєнних часів.

Коли я почала працювати у 1962 р. в Інституті в іншому, ніж Іван Гаврилович відділі, то вчений секретар Інституту Р. І. Виєзжев, людина дуже інтелігентна, ввічлива, попросив мене віднести папери з науковим текстом додому Іванові Гавриловичу, коли він хворів. На той час Інститут був малочисленим, посад кур'єра та друкарки не було, тому секретарка-друкарка друкувала польові звіти, планові теми та статті вчених. Ось ці папери я й носила із задоволенням на Печерськ, де мешкали Шовкопляси. Якось я прийшла зранку та дуже здивувалася тому, що Іван Гаврилович вранці їв сало і запросив мене до сніданку. Я відмовилася, бо для мене тоді сніданком була філіжанка чорної кави з перепічкою.

Іван Гаврилович належав до когорта тих людей, які мають внутрішню потребу поділитися з іншими своїм знанням. Підчас численних археологічних розкопок він завжди підтримував дружні зв'язки з місцевою громадою — краєзнавцями, школярами та ін. Не випадково школярі містечка Радомишль Житомирської області знайшли сліди палеолітичної стоянки та повідомили про це Інститут археології АН УРСР. Розкопки провів Іван Гаврилович. Громадськість Радомишля у вільний від роботи час на громадських засадах спорудила перший за роки радянської влади на Україні пам'ятник на честь

наших далеких предків. Урочисте відкриття монумента відбулося 29.08.1963 р. На ньому був напис: «30–35 тисяч років тому тут була стоянка первісної людини. Розкопки проведено Академією Наук УРСР у 1957 р.» Про цю історію я дізналася від Івана Гавриловича. Мене вразило бережливе ставлення сучасників до пам'яток давнини, повага до історії людства, яке виразилося у спорудженні монумента. Про все це мало знати широке коло українців, тому з'явилася моя публікація «Перший монумент на місці стоянки первісної людини» в журналі «Народна творчість та етнографія» (1964, № 1). Так, завдяки Іванові Гавриловичу вона стала моєю першою науковою працею.

Добре ставлення подружжя Шовкоплясів до молодих науковців, їх прагнення донести до інших здобутки археології також відобразилися у тому, що вони подарували мені 26.12.1968 р. щойно видану «Радянською школою» у Києві популярну книжку: Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. «Мандрівка в глибину віків» (К., 1968) із гарним дарчим написом. Ця книжка дорога мені як пам'ять про Шовкоплясів. Популяризація наукових здобутків на той час була обов'язковою частиною роботи науковців, за неї треба було звітуватися в річному звіті окремим пунктом. Гонорарів за це не було. Проте, як правило, вчені обходилися найменшим: газетними статтями, а написання та друк популярних книжок вимагало бажання, більших зусиль, часу, хисту.

У 1960-х рр. під керівництвом С. М. Бібікова Інститут поволі втрачав свої здобутки. Особливо це помітно було у сфері друку наукової продукції, так із 1963 р. не видавалися більше «Археологічні пам'ятки УРСР», у 1962 р. перестали виходити з друку «Краткие сообщения Института археологи АН УССР», необґрунтовано нерівномірно виділялися кошти на розвиток наукових тем відділів, аспірантські вакансії та ін. Директор зібрав навколо себе підлабузників, зробив їх привілейованими особами. Тому частина колективу Інституту на чолі з керівниками профспілкової та партійної організації мала за потрібне змінити адміністрацію. Колектив Інституту розколовся на дві частини, нейтральних не було. Це була справжня тривала «громадянська війна». Були поразки та перемоги. Адміністрація вжила репресивні заходи: звільнила з Інституту трьох співробітників, які очолювали громадські організації та, не отримуючи зарплатню, не могли просто вижити. Це були: В. М. Даниленко, на утриманні якого були син — інвалід дитинства та дружина, інвалід війни; В. М. Гладілін, дружина якого мала невдовзі народити дитину, та В. В. Лапін, який жив від платні до платні сам-один без родичів. Та колектив не кинув їх напризволяще. Під час отримання платні, хоча всі жили дуже небагато, ми пускали шапку по колу, збираючи

гроші відповідно зарплатні кожного звільненого. Згодом усі три звільнені були поновлені на своїх посадах. Інститут був збурений, весь час відбувалися зібрання різного штибу, голосування, навіть працювала комісія ЦК КПУ, бо в ідеологічній науковій установі — Інституті археології раптом стався вибух: протистояння колективу вчених призначеному «згори» з Росії директорові. В комісію ЦК КПУ на розмову викликали всіх співробітників по одному. Комісія засідала в Секретаріаті Відділу суспільних наук АН УРСР, що займав приміщення на другому поверсі академічного будинку по вул. Кірова, (нині — вул. М. С. Грушевського) № 4, де був розташований Інститут археології. Викликали також Віктора Платоновича Петрова, котрий дуже хворів і в Інститут уже приїжджав на таксі. Він був за зміни адміністрації Інституту. Я спитала його, чому він голосував проти директора С. М. Бібікова? Відповідь була лаконічна: Бібіков поганий адміністратор. Навряд чи хто може сумніватися в аналітичному розумі В. П. Петрова і його оцінці результатів роботи тієї чи іншої людини. Тоді бібіковська частина колективу розповсюджувала чутки не тільки в Інституті, а й серед колег Москви, Ленінграда та інших міст Росії та України. Вони повторювали: начебто в Інституті «відбуваються чвари», «вирують пристрасті навколо керівних посад», начебто І. Г. Шовкопляс змагається за директорське крісло тощо. Таке непрофесійне тенденційне трактування подій у житті Інституту прибічниками С. М. Бібікова живе і через півсторіччя серед живих ще учасників тих подій і тих, хто прийшов в археологію згодом. Воно відображене навіть в узагальнюючій праці «Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014» (Київ, 2015), де йдеться зокрема й про історію цієї інституції в особах (див. до прикладу: с. 306; 313; 317). Але ж тоді йшлося не про науковий статус окремих осіб, а про долю української археології, яку очолював Інститут археології АН УРСР. Факти занепаду Інституту були такі очевидні та красномовні, що комісія ЦК КПУ визнала правоту тих, хто бажав змін. Стався неймовірний виняток, який більше ніде і ніколи не міг повторитися, — призначеного «згори» з Росії директора Інституту археології АН УРСР член-кора АН УРСР С. М. Бібікова у 1968 р. звільнили з посади.

Життя Інституту продовжувалося. Одного дня на дошці об'яв інститутського коридору зранку всі побачили наказ директора Інституту Ф. П. Шевченка про створення на правах відділу нової структурної одиниці — Археологічного музею та склад його співробітників, серед яких була і я. Завідуючим Археологічним музеєм було призначено І. Г. Шовкопляса. Не знаю, за чією пропозицією були відібрані з різних відділів науковці для створення музею, мож-

ливо, самого Івана Гавриловича, та склалася дуже дружня працездатна команда, яка в стислий термін виконала поставлене завдання. Археологічний музей Інституту археології разом із геологічним, палеонтологічним, зоологічним і ботанічним музеями створював комплексний Центральний науково-природничий музей України. Рішення про створення цього музею, зокрема Археологічного, було прийнято ще у 1966 р. Іваном Гавриловичем Шовкоплясом була розроблена нова концепція експозиції музею — за археологічними культурами. Для експозиції він визначив серед багатьох археологічних культур, які існують на теренах України, найбільш важливі та їхні пам'ятки, які були розкопані експедиціями Інституту. Вирішувалися різноманітні організаційні питання щодо створення Музею.

Конкретна напружена робота археологів над створенням Музею почалася восени 1968 р., а ще влітку ми працювали в різних експедиціях. Музей треба було створити до травня 1969 р. Раніше у приміщеннях, де розміщувався Археологічний музей, були хімічні лабораторії одного з інститутів хімії АН УРСР. Тому для потреб Археологічного музею було проведено не тільки ремонт, а й перепланування великої площі приміщень. Саме через ці будівельні роботи так ущільнилося в часі створення Археологічного музею. Щоб встигнути вчасно підготувати експозицію, крім наукової та музейної роботи ми мусили долучатися до будівельних робіт, всіляко допомагати будівельникам. Ми перетворювалися на різноробів, виносили будівельне сміття, збирали порох за циклювальною машиною, тощо.

Потім для всіх була чисто музейна праця: розробка експозиції, текстів етикеток та ін. Артефакти, які характеризують вибрані для експозиції археологічні культури, ми, кожен для свого розділу, вибирали з кращих колекцій наукових фондів Інституту, що знаходилися в Києві, за винятком середньовічних знахідок із Криму. Для того, щоб відібрати на всю вітрину нові матеріали середньовічного Криму, мене відрядили до Відділу історії та археології Криму ІА АН УРСР, який структурно не мав фондів. Звісно, численні матеріали з розкопок були як в Сімферополі в окремих кімнатах-камералках, так і в Бахчисарайській станції, яка розташовувалася в приміщеннях ханського палацу, якою завідував Є. В. Веймарн. Для експозиції музею з Бахчисарая я привезла цінні артефакти, зокрема, великі готські срібні пряжки з соколиними голівками, унікальну ойнохою з розписом із перським мотивом, привезла сама, без супроводу, хоча це і суперечило техніці безпеки.

Після того, як були встановлені вітрини, ми працювали з 8 години іноді до 22, а часом і пізніше. Нас було мало, роботи багато. Працювали з ентузіазмом. Іван Гаврилович виявив себе справжнім лідером,

сам працював забагато, понаднормово, а ми радо йшли за ним. Іван Гаврилович жартував, мовляв, що ні у кого з музейної команди немає аніяких амбіцій. Згадуючи ті часи, впевнена, що без Івана Гавриловича Шовкопляса саме такого музею не було би створено.

Метою експозиції був показ розвитку матеріальної та духовної культури населення України від доби палеоліту до пізнього середньовіччя. Науковий зміст поєднувався з декоративністю оформлення. Приміщення музею складається з чотирьох залів. Понад 7 тисяч експонатів, у тому числі 6,5 тисяч оригінальних артефактів були виставлені у 43 вітринах. У вступному залі була дана загальна характеристика розвитку археологічної науки на Україні, віддана шана видатним археологам нашої країни: на стіні висіли їхні портрети, у вітринах лежала археологічна література.

У створенні експозиції першого залу, який відображає археологічні культури кам'яного віку та часів міді-бронзи, окрім І. Г. Шовкопляса, брали участь В. М. Гладилін, С. В. Смирнов, С. Н. Братченко; другого залу, присвяченого археологічним культурам раннього залізного віку та античним державам Північного Причорномор'я, — Є. О. Петровська, В. В. Лапін, С. Д. Крижицький; третього залу, присвяченого середньовічній епосі — раннім слов'янам, Київській Русі, Криму, — Л. М. Рутківська, В. К. Гончаров, В. М. Корпусова. До складу відділу належав також лаборант В. О. Степаненко.

Експозиція вступного залу, як і концепція всієї експозиції музею, була розроблена саме Іваном Гавриловичем. Концепція подачі матеріалів за археологічними культурами на той час була зовсім новою. Невід'ємною частиною експозиції були встановлені над усіма вітринами мальовані фризи. Сюжети їх, що відповідали тематиці кожного залу, були взяті з оригінальних пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва й архітектури відповідної доби. Оформляли експозицію художники Київського художньо-виробничого комбінату під керуванням І. О. Хорошунової. Вона у своєму проєкті бачила суто декоративну роль фризів, а ми, археологи, бачили крім декоративної ролі насамперед їх змістовну функцію, завдяки чому фризи сприймалися як самостійне ціле. Довелося добряче посперечатися з нею, особливо наше бачення цих сюжетів захищав В. В. Лапін. Іван Гаврилович нас підтримав, ми перемогли. Ще до відкриття музею 19 травня 1969 р. до 50-річного ювілею Академії наук України, коли вже все було зроблено, крім лакування підлоги, співробітники музею по одному чергували у ньому, позаяк доглядачів ще не було. Пам'ятаю, як одного разу на моєму чергуванні о 17 год. Іван Григорович Підоплічко привів через службовий вхід двох відвідувачів поважного віку. Це був головний хранитель Лувра П'єр

Левек із дружиною, білоемігранткою з Росії, яка йому була перекладачкою, про що вона з радістю розповіла мені. Я провела їм екскурсію музеєм. Оцінка французьким відомим ученим нашого Археологічного музею як і справжня заслуга І. Г. Шовкопляса в його створенні була найвищою.

Музей проводив велику наукову та виховну роботу. Вхід був вільний. У ньому читалися лекції не тільки викладачами вузів, а й Іваном Гавриловичем, проводилися семінари для студентів Київського університету та Педагогічного, Художнього інститутів, проводилися консультації для відвідувачів. Музей мав велику популярність як серед вітчизняних і зарубіжних спеціалістів, так і у широкому колі відвідувачів. На 1 березня 1971 р. у ньому побувало понад 152 тис. чоловік. Згодом штат музею трохи збільшився. За ініціативою Івана Гавриловича перший склад співробітників музею (за виключенням В. К. Гончарова) та Н. О. Лейпунської, котра стала працювати в Музеї згодом, написали колективний твір про Археологічний музей. Кожен писав текст свого підрозділу на власний розсуд як путівник. Іван Гаврилович — співавтор і головний редактор, переробив наші тексти, об'єднав їх. Вийшов твір, у якому розповідається давня історія України з часів палеоліту до козацьких часів на підставі археологічних матеріалів із посиланням на артефакти, що експонуються у вітринах (1971). Наукову інформацію про експозицію музею я опублікувала в інститутському журналі «Археологія» (1971, № 4). Після відкриття музею співробітники кожного літа проводили польові дослідження за тематикою своїх досліджень. Робота у музеї не заважала індивідуальним науковим пошукам.

Іван Гаврилович за запрошенням французьких археологів отримав відрядження до Парижа. Крім ділової частини відрядження, як він нам у музеї охоче розповідав, його цікавило саме місто та люди. Задля цього він пішки пройшов бульварами Парижа понад 40 км. У 1972 р. Іванові Гавриловичу також надійшло запрошення привезти до Японії на виставку «Все про мамонта» реконструкцію палеолітичного житла з кісток мамонта. За місцевими традиціями ця реконструкція житла експонувалася у великому супермаркеті та викликала подив, здивування, захоплення японців, тому що в Японії ніколи не жили такі величезні тварини — мамонти. Іван Гаврилович привіз нам усім сувеніри, щиро ділився своїми враженнями. Цікавим є такий момент. У Івана Гавриловича в Японії запитали, де він мешкає, чи має власний будинок, якщо ні, то хотів би його придбати? Відповідь на це була негативна. Івана Гавриловича повністю влаштовувало житло у багатоквартирному будинку. Навіщо витрачати сили і час на ремонт покрівлі, зовнішніх стін, вікон, горища?

Він їх витрачав на наукову діяльність і був у розквіті творчості.

Як видатного вченого його було запрошено на Світовий конгрес учених, які вивчають четвертинний період геології та палеолітичної археології, який мав відбутися в Новій Зеландії. Але... замість участі в Світовому конгресі в 1973 р. Івана Гавриловича було звільнено не тільки з посади завідувача музею, а й зовсім із Інституту. За суттю це була репресія, форма якої відома — така сама, як і в 1933 р.: ученому було заборонено займатися наукою — конкретно археологією. А І. Г. Шовкопляс працював у царині археології з 1945 р., із тих часів, коли став в Інституті археології за ініціативою його директора Л. М. Славіна одним із перших аспірантів — випускників Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Археологія з її польовими дослідженнями була для Івана Гавриловича життям.

Відсторонення вченого від археології сприймалося тоді співробітниками Інституту як помста адміністрації за перемогу в боротьбі за зміну керівництва Інституту у 1968 р. Змінилося декілька директорів, у 1973 р. ним був І. І. Артеменко, відряджений за традицією «згори» з Москви на директорську посаду в Київ. Розуміли і те, що головну роль у знищенні Івана Гавриловича як археолога зіграв С. М. Бібіков. Ймовірно, не випадковим був часовий збіг репресії вченого та дослідження С. М. Бібіковим артефактів із розкопок І. Г. Шовкопляса, експонованих в Археологічному музеї. У результаті досліджень Сергія Миколайовича з'явилася цікава монографія: С. Н. Бибинов. «Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека» (К., 1981). Тоді в Інституті казали: «Бібіков зіграв на кістках Шовкопляса».

Бібіков був видатним ученим, але поганою людиною, він міг побачити нову якість у працях інших археологів, сказати авторові про це, і одночасно це не заважало йому, використовуючи своє службове становище, свій авторитет, будь-яким способом заподіяти шкоду, завдати цьому археологові працювати далі у вибраному напрямку. Бібіков нічим не нехтував. Наприклад, він як заввідділом античної археології, в якому я працювала, казав мені, що моя вина у тому, що я занадто люблю Крим, свою малу батьківщину, хоча і сам був родом із Криму, що моя вина в тому, що в археологічних дослідженнях я виходжу на історичний рівень. Гадаю, він вірно оцінював вклад Івана Гавриловича в археологію, але... знищив його як археолога. Як людина Сергій Миколайович був природжений інтриган. Інтелектуальний та етичний внесок С. М. Бібікова у розвиток науки були діаметрально протилежні. Одвічна інтелектуально-етична проблема. До того ж С. М. Бібіков був поганим адміністратором і дуже злопам'ятний. У цьому І. Г. Шовкопляс був протилежністю С. М. Бібікову.

Переможений І. Г. Шовкопляс пообіцяв ще постояти біля труни С. М. Бібікова. Так і трапилося. Пам'ятаю, як на громадській панахиді у 1988 р. Іван Гаврилович тривалий час стояв у головах труни С. М. Бібікова. Стояв прямо, мовчки, замислено. Про що він думав, що згадував?

Приводом для репресії Івана Гавриловича послугувала його монографія — бібліографія розвитку української археології, яку автор присвятив 50-й річниці Академії Наук Української РСР «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія» (Київ, 1969). Хрущовська «відлига» з її обмеженою лібералізацією призвела до відносної свободи чесної незалежної думки вчених, гадали, що можна відхилитися від обов'язкових стандартів. Тому Іван Гаврилович у «Бібліографію» включив праці авторів, заборонених владою, на яких на той час не можна було посилатися і навіть згадувати їх. Офіційно «чорного списку» цих авторів для загалу науковців не існувало, він був у цензорів, а науковці повинні були просто знати «ворогів народу», на яких не можна було посилатися. Такими авторами в «Бібліографії» є: О. А. Акчокракли, В. Є. Козловська, П. П. Курінний, Д. М. Щербаківський, Рахім Алі (Рахим Али), праці про В. Б. Антоновича (Данилевич В., Добровольський Л. П., Козловська В. Є.) та ін.

Цинічно доктору історичних наук І. Г. Шовкоплясу, звільненому з Інституту археології за ідеологічні помилки в опублікованій «Бібліографії», запропонували посаду завідуючого відділом бібліографії в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Ця пропозиція була яскравим знущанням із вченого. Від неї Іван Гаврилович відмовився і став працювати у відділі на посаді старшого наукового співробітника. Так влада не дозволила вченому самореалізуватися в царині археології.

Але на цьому вона не зупинилася, познущалася над дітищем Івана Гавриловича. Цинічно Археологічний музей Інституту археології, в створення якого Іван Гаврилович вклав душу, розум, сили, було структурно передано до Інституту зоології у тому ж 1973 р. Із Інституту археології було нахабно вилучено його здобутки: найкращі археологічні артефакти — результат важкої праці в археологічних експедиціях багатьох поколінь дослідників. Це була в більшості непоправна втрата для наукових фондів. Разом із матеріальними речами вилучили людей — археологів. Так у царській Росії дарували маєтки разом із кріпаками і всім, що там було. Не знаю, як офіційно обґрунтовувалася така дія, мабуть тим, що людина біологічно це є тварина згідно з історичним матеріалізмом і дарвінізмом. Такий крок колективу Інституту археології пояснили тим, що доглядачкам Музею та його співробітникам далеко їхати за зарплатнею! Сам Інститут археології у той же 1973 р. витиснули у Виду-

бицький монастир (у якому вже давно не було ченців), який належав АН УРСР, точніше його Ботанічному саду, і котрий використовував храми як сховища насіння рослин та ін. Інститут археології мав бути подалі від центра міста, бо ми зі своїми експедиційними вантажівками, майном та і самі в бідному експедиційному одязі псували вигляд інших інститутів у цьому будинку: історії, літератури, філософії, ІМФЕ та його співробітників. Була ще причина: звільнення приміщень Інституту Археології для Інституту мовознавства, директором якого був віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід.

Та головною причиною таких подій залишалася боротьба влади з вільною думкою української інтелігенції. Тоді такі ж знущання, як із І. Г. Шовкоплясом, відбулися й з іншими вченими-гуманітаріями: М. Ю. Брайчевським, який у 1960-ті роки написав статтю «Возз'єднання чи приєднання?», та І. Дзюбою, який у ті ж 60-ті роки написав статтю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Ми не розуміли тоді, що репресії щодо І. Г. Шовкопляса прямо пов'язані з широким наступом на українських інтелектуалів. Ми не знали тоді те, що нині відомо про репресії того часу, що це пов'язано із приходом нового Секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького, з призначенням у 1972 р. нового шефа українського КДБ В. В. Федорчука. З їх політикою почалася хвиля вистежування та погромних акцій проти «українських націоналістів», почалося «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальше посилення боротьби з проявами ворожої націоналістичної діяльності» (Ю. Шаповал, 2011)². Це означало, зокрема, чистку наукових гуманітарних інститутів, зокрема археологічного. Івану Гавриловичу Шовкоплясу було дозволено залишитися в системі Академії Наук УРСР, бо його «Бібліографія» розрахована на порівняно більш вузьке коло читачів, ніж статті М. Брайчевського та І. Дзюби, котрі були більшою небезпекою для всього суспільно-політичного ладу. Тут слід згадати таку ж «ідеологічну помилку» як у І. Шовкопляса, здійснену директором ІА АН УРСР Л. М. Славіним у 1945 р. і звільнення його з посади директора. Приводом було включення до складу інститутського наукового збірника «Трипільська культура», т. II, підготовленого ще до 1941 р., праць авторів — «ворогів народу»: П. П. Курінного та О. Ф. Драко, які емігрували на Захід, і В. П. Петрова (Домонтовича), якого у 1942 р. задля легенди розвідника було оголошено українським буржуазним націоналістом і ворогом народу, а в 1945 р. він ще був розвідником, та інших учених. Головною причиною звільнення Л. М. Славіна був його укра-

---

²Йдеться про: Шаповал Ю. Кагебітська «одісея» Івана Дзюби // Обрії особистості: книга на пошану Івана Дзюби. – Київ : Дух і літера, 2011.

їнський патріотизм, його зацікавлення українською історією: включення до планових розкопок Інституту пам'яток козацької доби, вивчення козацького озброєння, пошук літературного тексту кримських татар, яких депортувала влада у 1944 р., про похід кримського хана Іслям II Герая разом із Богданом Хмельницьким на Польщу, висвітлення Шевченківських днів.

Іван Гаврилович морально не зламався, не покався перед владою. Він не повернувся до археологічної науки, як повернулися у свої інститути М. Брайчевський, І. Дзюба. Іван Гаврилович Шовкопляс знайшов вихід — увійшов у внутрішню еміграцію, працюючи у Відділі бібліографії Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського, і надалі друкував українську бібліографію з археології. Пам'ятаю, як Ганна Михайлівна розповідала мені, що Іван Гаврилович дуже тяжко переживав такі зміни в своєму житті, бо археологічна наука з її польовими дослідженнями для нього — Вченого з великої літери, була сенсом життя, самім життям. Він був людиною покликання, якого радянська влада зупинила на ходу.

В. М. Корпусова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник.
7.08.2016. Київ.

«...Із жовтня 1973 року доля Івана Шовкопляса нерозривно пов'язана з ЦНБ ім. В. І. Вернадського. З притаманною йому зосередженістю став вникати в нову сферу — бібліотечну діяльність. ... І зокрема зіткнувся з бібліографією. Йому було тоді 52 роки — прекрасний вік для справжнього вченого. Нагромаджено істотні знання, науковий досвід, значну інформаційну базу.

... Утім, незважаючи на щире захоплення новими царинами знань, на успіх й досягнення в різних галузях наукової і творчої діяльності, Шовкопляс ніколи не зраджував своєму першому захопленню — археології. Так, у 1978 р. було видано підготовлений ним покажчик «Радянська література з археології України. 1967–1975», а в 1989 р. — «Археология Украинской ССР : библиографический указатель. 1918–1980»...» .

О. С. Онищенко,
1996 р., Київ.